«ԻՆՏԵՐԱԿՏԻՎ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ»
ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԱՏԵՍՏԱՎՈՐՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՎԵՐԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑ 2022

ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

ԹԵՄԱ	***4. Սովորողների մեջ արժեքային համակարգի ձեւավորումը ֆիզկուլտուրայի դասավանդման ընթացքում***
ԱՌԱՐԿԱ	--- ***ֆիզկուլտուրա*** ----------
ՀԵՂԻՆԱԿ	--- ***Դավիթ Խաչատրյան*** ----------
ՄԱՐԶ	--- ***Շիրակ*** ----------
ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆ	--- ***«Ֆոտոն վարժարան»*** ----------

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն

Ներածություն 3

Հետազոտության նպատակը եւ խնդիրները 3

Հետազոտության մեթոդներ 3

Հետազոտության հարցերը 4

Հետազոտության առանցքային արդյունքները 4

«Արժեհամակարգ» հասկացությունն ու ձեւավորման գործոնները 5

Ուսուցման դաստիարակչական ներգործությունը 8

Եզրակացություն եւ առաջարկություններ 18

Օգտագործված գրականության ցանկ 19

Ներածություն.

Ներկայացվող հետազոտությունն իրականացվել է «Ֆոտոն վարժարանի» ֆիզկուլ-տուրայի ուսուցիչ Դավիթ Խաչատրյանի կողմից, 2022թ. առաջին կիսամյակի ընթաց-քում, «Ֆոտոն վարժարանի» ավագ դասարաններում:

Հետազոտության մեջ քանակական եւ որակական մեթոդներով դիտարկվել են աշակերտների ֆիզիկական կրթության բովանդակության հիմնախնդիրները եւ դրանց առնչվող ենթահարցերը: Ներկայացվում են արդյունքների վերաբերյալ երկրում առկա իրավիճակը՝ նորմատիվային դաշտի, սովորողների ու մանկավարժների, տնօրենի, գործընկեր-փորձագետների տեսանկյունից:

Հանրակրթության ոլորտի վերջին տարիների բարեփոխումներում առանցքային տեղ են գրավում նաեւ ֆիզկուլտուրայի ուսուցիչների մասնագիտական զարգացման եւ կրթության բովանդակության ոլորտի բարեփոխումները: Ըստ կրթության բովանդա-կության ձեւավորված չափորոշչային համակարգի՝ մշակվում են հանրակրթության միջին եւ ավագ աստիճաններին ու դասավանդվող առարկաներին ներկայացվող արդյունք-ները: Ուսումնական ռեսուրսների ու դասավանդման նպատակն այդ արդյունքներն ապահովելն է:

Հետազոտության նպատակն ու խնդիրները.

Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել ֆիզկուլտուրա առարկան, յուրաքան-չյուր աշակերտի համար, անձնային նշանակություն դարձնելու հնարավորության երեք առանցքային բաղադրիչների՝ ծնողների մոտիվացիայի, ուսուցիչների առաջնորդության եւ հանրակրթության բովանդակության խնդիրները՝ հանրակրթության ներկա արդյունք-ների համատեքստում:

Հետազոտության մեթոդները.

Իբրեւ **որակական հետազոտության** մեթոդներ ընտրվել են խորացված հարցա-զրույցը ու ֆոկուսխմբային քննարկումների մեթոդները: **Քանակական հետազոտութ-յունն** իրականացվել է ստանդարտացված հարցազրույցի մեթոդով: Ուսումնասիրվել են նաեւ թեմային վերաբերող նորմատիվային փաստաթղթերը, հետազոտութ-յունները եւ տեղական ու միջազգային հրապարակումները: Անցկացվել է հարցում վարժարանի 9-րդ եւ 12-րդ դասարանների 120 աշակերտի շրջանում: 9-րդ եւ 12-րդ դասարանների ընտ-րությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ դրանք միջին եւ ավագ դպրոցների

վերջին աստիճաններն են եւ այդ դասարանների աշակերտներն առավել ամբողջական կարող են գնահատել ֆիզկուլտուրայի ուսուցման վիճակը: Հարցում է անցկացվել վարժարանի 20 ուսուցչի եւ տնօրեն-փոխտնօրենների շրջանում:

Անցկացվել է խորացված հարցազրույց կրթության ու սպորտի ոլորտի 20 փորձագետների՝ գործընկեր 3 ուսուցչի, ՇՊՀ ֆիզկուլտուրայի, մանկավարժության ու հոգեբանության 1-ական դասախոսի, կրթության բաժնի մեկ աշխատակցի, մրցության միջազգային ասպարեզներում եւ հայոց բանակում դրսեւորված 8 մարզիկների, նրանց մարզիչներից 3-ի ու ծնողներից 5-ի շրջանում, որոնք ներկայացնում են պետական համակարգը, դպրոցները եւ բուհերը, գիտեն սպորտային աշխարհը՝ ամբողջությամբ:

Անցկացվել են ֆոկուս խմբային (յուրաքանչյուրում՝ 5-7 հոգի) դիտարկում-քննարկումներ:

Հետազոտության հարցերը.

Հետազոտության մեջ քննարկվել են հետեւյալ հարցերը.

ֆիզկուլտուրայի

- *նորագույն ցուցանիշները.*
- *առանցքային խնդիրները.*

ֆիզկուլտուրայի ուսուցչի

- աշխատանքային ծանրաբեռնվածությունը.
- մասնագիտական զարգացումը.

ֆիզկուլտուրայի

- կրթական բովանդակության մշակումը:

Հետազոտության առանցքային արդյունքները:

1. Կրթության զարգացման պետական ծրագրի որոշ դրույթներ չեն կատարվում:
2. Ուսուցիչների աշխատանքի ընդունման գործընթացը թափանցիկ է. մամուլում տպագրվում է հայտարարություն եւ անցկացվում մրցույթ: Սակայն չկա, մանկավարժական բուհերի լավագույն շրջանավարտներին դպրոցներում աշխատանքով ապահովելու ուղղությամբ տարվող քաղաքականություն: Աշխատանքի ընդունման գրավոր եւ բանավոր թեստային համակարգերը հնարավորություն չեն տալիս պարզել, թե ինչպես են թեկնածուները աշխատում երեխաների հետ, ինչպես են կիրառում իրենց գիտելիքները:

3. Հետազոտության մասնակիցները հավաստում են, որ չկա հավաստիացում այն բանի, որ կրթական համակարգը շարժվում է որոշակի նպատակի իրագործման ուղղությամբ: Համակարգում չկան սահմանված առաջնահերթություններ, որոնց վրա կենտրոնացումը կբերի ամբողջ համակարգի բարելավմանը:
4. Կարողությունների ստուգման միջոցները (ավարտական ստուգարք) հիմնվում են միայն նորմատիվների՝ չափելի ունակությունների ստուգման վրա: Այսինքն, մենք ստուգում ենք ոչ թե կարեւոր հատկանիշների կամ արժեքների ճանաչումն ու յուրացումը, այլ՝ այն կարողությունների, որոնք չափելի են:

Ներկայումս անհատի մոտիվացիայի ոլորտի զարգացումն հանդիսանում է բազմակողմանի ուսումնասիրության առարկա: Ընդ որում մեծ ուշադրություն է դարձվում արժեքային կողմնորոշիչների զարգացմանը՝ որպես անհատի, ներկա վարքագիծն ու ապագան կողմնորոշող՝ մոտիվացնող, մենտալիտետի ձեւավորման կարեւորագույն տարր:

Գաղտնիք չէ, որ այսօր հայ աշակերտի արժեքային համակարքը խարխլված է, իսկ արժեքները խեղաթյուրված, շատ շրջանավարտներ այսօր չունեն ամուր հոգեւոր առանցք, պատկերացում չունեն վարքի բարոյական մոտիվների իսկական արժեքի մասին, չեն գիտակցում դրանց դերը՝ իրենց ուղին ընտրելիս, մեծամասամբ նյութապաշտ են:

Անհրաժեշտ է պարզ գիտակցել, որ դպրոցի նպատակը ինչպես առողջ կենսակերպ քարոզելն ու նրան վարժեցնելն է, այնպես էլ կիրթ ու մարդասեր, հոգեւոր արժեքներով հարուստ, ակտիվ, բարձր բարոյականության տեր, իր հայրենիքը սիրող մարդու դաստիարակությունն է:

Արդի տնտեսական բարդ պայմաններում դպրոցի համար այդ նպատակին հասնելը հեշտ չէ: Յուրաքանչյուր ուսուցչի, այդ թվում եւ մեզ՝ ֆիզկուլտուրայի ուսուցիչներիս առջեւ կանգնած է առարկայի ուսումնական դասընթացը արժեքային համակարգի ձեւավորմամբ հագեցնելու, սովորողների անձի դաստիարակության խիստ բարդ խնդիրը:

«Արժեհամակարգ» հասկացությունն ու ձեւավորման գործոնները

«Արժեհամակարգ» հասկացությունը մանկավարժական գիտության մեջ ըմբռնվում է բավական լայն շառավիղով: Առավել ընդունված է այն ընկալումը, որ արժեհամակարգը մարդու բարոյական, գեղագիտական, հոգեւոր, իմացական, մշակութային եւ էթնիկական արժեքների համախումբն է, որն անհրաժեշտ է անձի ներդաշնակ, բազմակողմանի ձեւավորման ու զարգացման համար: Արժեքների թվարկված համախմբերից որեւէ

մեկին գերապատվություն տալը կնշանակեր ոչ մանկավարժական մոտեցում՝ խնդրին. Արժեհամակարգը լիակատար է եւ համեմատաբար ավարտուն բոլոր

ներառված համախմբերի ներդաշնակ փոխլրացման պայմաններում: Ահա թե ինչու «արժեհամակարգ» հասկացությունը նաեւ զուրկ է խիստ որոշակի ստույգությունից:

Արժեհամակարգի ձեւավորման եւ նրա հարաբերական կայունության ապահովման համար հանրակրթության բնագավառում կարեւոր եւ անփոխարինելի նշանակություն ունեն բոլոր ուսումնական առարկաները, որոնց թվում, արժեքների ձեւավորման առումով, չափազանց մեծ է հումանիտար ոլորտի ուսումնական առարկաների դերը: Մասնավորապես՝ անգնահատելի է ֆիզկուլտուրա առարկայի դերը՝ առանց նույնիսկ էականորեն տարբաժանելու մայրենի լեզվի, պատմության ու աշխարհագրության, ՆԶՊ եւ հայրենասիրությանն առնչակից մյուս բոլոր առարկաների նշանակությունը՝ սույն խնդրի առնչությամբ:

Արժեհամակարգի մեջ կուտակված է անցյալի փորձը, որի յուրացումը աշակերտնե-րի մեջ ձեւավորում է հայրենասիրության, սեփական ժողովրդի պատմության, նրա ստեղծած մշակութային արժեքների, գիտական նվաճումների համար հպարտության զգացում: Իսկ ակտիվ ճանաչողական գործունեության պայմաններում ձեւավորված գիտելիքները աշակերտների մոտ վերածվում են համոզմունքների եւ կարողությունների: Այսօր աճող սերնդի դաստիարակության գործն ընթանում է տարբեր հանգամանքների ազդեցության ներքո՝ ժողովրդագրական, ազգային, մշակութային, ընտանեկան, կրթական, հասարակական, սոցիալական եւ այլն: Հաշվի առնելով բազմաթիվ այս եւ այլ հանգամանքներ՝ ժամանակակից մանկավարժության համար խնդիր է դառնում սովորողների ազգային գիտակցության ձեւավորումը սեփական ժողովրդի պատմության ու մշակույթի հենքի վրա՝ չանտեսելով համամարդկային արժեքները: Կրելով վերոնշյալ եւ այլ հանգամանքների ներգործությունը, ընտրությամբ յուրացնելով դրանց ազդեցութ-յունը՝ աշակերտը հաղորդակցվում է հասարակական մշակույթին եւ ձեւավորվում իբրեւ ստեղծագործական անհատականություն: Ընդ որում՝ կրթական տարբեր աստիճաններ-ում աշակերտն ունենում է աշխարհի նկատմամբ վերաբերմունքի տարբեր դրսեւոր-ումներ եւ հարաբերություններ: Վերաբերմունքն աշխարհի նկատմամբ եւ հարաբերու-թյունը աշխարհի հետ, վերաբերմունք՝ սեփական անձի նկատմամբ, եւ հարաբերութ-յունն՝ ինքն իր հետ, իրականացվում են հասարակական դաստիարակության համա-կարգի (ուսումնական հաստատություններ, հասարակական, պետական, խորհրդակցա-

կան մարմիններ, մանկապատանեկան կառույցներ, այլ) եւ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների (հեռուստատեսություն, համացանցային լրատվական միջոցներ, մամուլ) միջոցով: Վերջինները ներգործում են աշակերտի անձի վրա ոչ միայն ինքնին՝ որպես տեղեկատվության աղբյուրներ, այլ նաեւ որոշակի տիպարների միջոցով, որոնք դրսեւորվում են այդ «տեղեկատվական աղբյուրներից հոսող» հերոսների վարքագծում: Աշակերտները, իրենց տարիքային, սեռական եւ անհատական առանձնահատկություններին համապատասխան, հակված են նույնացնել իրենց այս կամ այն հերոսի հետ՝ յուրացնելով նրանց վարքի ձեւերը, ապրելակերպը, հագուստը, կենցաղը, կյանքի ոճը եւ այլն:

Աշակերտի արժեքների ձեւավորման վրա ազդող գործոններից են ավանդական միջոցները, այսինքն՝ աշակերտի մեջ աշխարհի նկատմամբ վերաբերմունքի եւ հասարակության հետ հարաբերության, սեփական անձի նկատմամբ վերաբերմունքի ձեւավորումը՝ ընտանիքի եւ սոցիալական միջավայրի միջոցով: Սակայն սովորողների կողմից այդ միջավայրին բնորոշ արժեքների, կանոնների, չափանիշների, հայացքների յուրացումը միշտ չէ, որ համապատասխանում է հասարակության կողմից ընդունված արժեքներին եւ խրախուսելի չափանիշներին: Ավանդական միջոցների յուրացումը լինում է չգիտակցված՝ վարքի ընդունված կաղապարներն ընդօրինակելու միջոցով: Այս առումով իրավացի է Մ. Մոնտենը. «…Մենք որքան ասես կարող ենք պնդել մերը, սակայն սովորույթն ու համընդհանուր կանոնները մեզ քարշ են տալիս իրենց ետեւից»:

Աշակերտի արժեքների ձեւավորման վրա ազդող մյուս գործոնը տարիքայինն է, երբ սովորողի արժեքային կողմնորոշումները, արժեքային նախապատվությունները, վարքն ու բարոյահոգեբանական գծերը դրսեւորվում են՝ ըստ տարիքային եւ կազմաբնախոսական առանձնահատկությունների: Արտաքուստ արժեհամակարգային դաստիարակության առանցքը դրսևորվում է աշակերտի վարքի ու շփման հարաբերությունների որոշակի մակարդակում՝ խոսքում, արտաքին տեսքում, ազատ ժամանակն անցկացնելու ձեւում, ապրելակերպում եւ այլն: Տարիքային դաստիարակությանը բնորոշ են հակումը դեպի մշակույթի որոշակի շերտերը, կենցաղին բնորոշ արժեքների որոշակի աստիճանակարգությունը: Սակայն այստեղ ամենակարեւորը մանկավարժների կողմից «աշակերտների մեջ կյանքի նկատմամբ դրական վերաբերմունքի, ապրած յուրաքանչյուր օրվա համար ուրախության զգացում ապրելու ունակության ձեւավորումն է» [3, 64]:

Սովորողի անձի արժեքների ձևավորման վրա ազդող մյուս գործոնը միջանձնային հարաբերություններն են կամ իրենց համար հեղինակավոր, երեւելի մարդկանց հետ

շփումները (ծնողներ, ուսուցիչներ, մեծահասակներ, ընկերներ եւ այլն): Բնական է, որ այդ հեղինակավոր անձինք կարող են լինել նաեւ աշակերտի վրա ներգործող հասարակական այս կամ այն կազմակերպությունների անդամները, դպրոցի տնօրենը, դասղեկը, ուսուցիչը եւ այլն: Աշակերտը նրանցից կարող է ստանալ արժեքների վերաբերյալ ինչպես դրական մոդելներ, այդպես նաեւ բացասական: Ընդսմին՝ բացասական մոդելները հակում ունեն ձեւավորվելու ավելի արագ եւ կարող են անդառնալի բացասական ազդեցություն ունենալ սովորողի անձի արժեքային ճիշտ դաստիարակության վրա: Հետեւաբար արժեքների դաստիարակության այս բնագավառը պահանջում է մանկավարժական խստագույն վերահսկողություն եւ ըստ հարկի՝ նաեւ միջամտություն: Աշակերտի արժեքների ձեւավորման խնդիրները, բնականաբար, լուծվում են ոչ միայն ընտանիքում, այլ նաեւ ուսումնական հաստատություններում՝ ուսումնադաստիարակչական գործընթացի միջոցով:

Ուսուցման դաստիարակչական ներգործությունը

Ուսուցման դաստիարակչական ներգործությունը օբյեկտիվ օրինաչափություն է, որովհետեւ աշակերտների համար ուսուցումը գործունեության հիմնական տեսակն է, դրա համար էլ այն կարեւոր դեր է կատարում նրանց անձի ձեւավորման գործում:

Ուսուցման գործընթացի դաստիարակչական ներգործության հարուստ աղբյուր է բուն գործընթացի բովանդակությունը, որովհետեւ, ընտրելով, դաստիարակչական առումով, հիմնական գաղափարները, օրենքները եւ հասկացությունները՝ ուսուցիչը հնարավորություն է ստանում առարկայական ծրագրերի բովանդակության յուրացման միջոցով աշակերտների մեջ սերմանել քաղաքական, իրավական, բարոյական, գեղագիտական, բնապահպանական եւ այլ գիտելիքներ ու վերաբերմունք: Կրթության բովանդակության հետ միասին ուսուցման մեթոդները ներգործում են աշակերտների ճանաչողական ունակությունների վրա՝ նրանց հնարավորություն տալով ստացած գիտելիքներն, ըստ նպատակի, կյանքում օգտագործելու: Սովորողների անձի արժեքների ձեւավորման առումով հանրակրթության մեջ ուրույն նշանակություն ունի ֆիզիկական կուլտուրան, ինչպես՝ գործնական հմտությունների ձեւավորման, այնպես էլ տեսական՝ ճանաչողական ու իմացական գիտելիքների առումով, որով ստեղծված կամ կուտակված, ազգային ու համաշխարհային նշանակության նվաճումների հետ ունեն սերունդ կրթելու եւ մարդկային հատկանիշներով նրանց դաստիարակելու հսկայական ներուժ: Ահա թե ինչու հանրակրթական դպրոցում ֆիզկուլտուրա առարկայի դասավան-

դումը դուրս է գալիս սոսկ առողջ կենսակերպ եւ ֆիզիկական կուլտուրա ուսուցանելու նեղ շրջանակից եւ վերածվում է սովորողների հայրենասիրական, բարոյական, հոգեւոր արժեհամակարգը ձեւավորելու մի միջոցի, որի դերը չպետք է թերագնահատել:

Համամիտ եմ որոշ գործընկերներիս այն մտքին, որ աշակերտի արժեհամակարգը պետք է ձեւավորել ներդաշնակության սկզբունքով, որում իր ուրույն տեղը պետք է ունենա հնարավորինս սերտ հաղորդակցումը հայրենի մշակույթին եւ լեզվին՝ որպես մշակույթի մի տարատեսակ: Արժեքների բուրգի գագաթին գտնվող նվիրական ու մեծագույն արժեքի՝ հայրենասիրության զգացումը դաստիարակելու համար ֆիզկուլտուրայի դասընթացը բազմաթիվ հիանալի հնարավորություններ է ընձեռում: Կարելի է, օրինակ դասն իրականացնել այն գերագույն նպատակադրումով, որ նրանով կարելի է դպրոցականի հոգում վառել հայրենասիրության կրակը՝ չեմպիոնների ու հրոսների, նրանց գործողությունների, անձնազոհության ու հայրենանվիրության բացահայտումներով:

Հայրենասիրությունն այն մեծագույն արժեքն է, որ հարգանք ու պատկառանք է հարուցում, նույնիսկ երբ դրսեւորվում է մրցակցի կամ հակառակորդի մոտ: Յուրաքանչյուր մարդ, ուսուցիչ ունի մի որոշակի հերոս կամ ստեղծագործություն, որը նրան ամենադյուրին կերպով է օգնում իր մանկավարժական խնդիրները լուծելու, տվյալ դեպքում՝ հայրենասիրության բարձրագույն արժեքը սաների հոգիներում սերմանելու համար:

Ուսուցչի քաղաքացիական դիրքորոշումը, ձգտումը՝ դաստիարակել բարձր արժեքներ կրող քաղաքացիներ, նրա մտահորիզոնը, հասարակական լայնախոհությունը, սերը երեխաների նկատմամբ. ուսումնական գործընթացի արժեքային դաստիարակչական ներգործության բարձրացման կարևոր պայմաններից են:

Ընդ որում՝ դաստիարակչական խնդիրների լուծումը պայմանավորված է նաեւ նրանով, որ ուսուցիչը համագործակցային փոխհարաբերությունների միջոցով նախատեսում է աշակերտների ոչ միայն ֆիզիկական, այլեւ բարոյական ու գեղագիտական դաստիարակության խնդիրների նկատմամբ համակողմանի մոտեցում: Ուսուցման գործընթացում լուծվում են սովորողների կրթական, դաստիարակչական կամ արժեքային եւ ընդհանուր զարգացման խնդիրները: Դրա համար յուրաքանչյուր դասի դաստիարակչական խնդիրների լուծումը նախատեսում է ոչ թե մեկուսացված կամ առանձին մոտեցում, այլ գիտելիքների ու կարողությունների, արժեքային որակների, կամքի, բնա-

վորության, զգացմունքների, հոգեբանական տարբեր դրսեւորումների միաժամանակյա եւ փոխկապակցված մոտեցում:

Յուրաքանչյուր դասի ժամանակ ուսուցիչը որոշակի դաստիարակչական խնդիրներ է լուծում՝ հաշվի առնելով տվյալ առարկայի եւ թեմայի ուսուցանման հիմնական խնդիրները, որոնք ներկայացված են առարկայական ծրագրերում: Նա առանձնացնում է ընդհանուր դաստիարակչական խնդիրները, որոնք առանձին աշակերտների մոտ հաճախակի են դրսեւորվում: Ուսուցիչը ուսուցման կազմակերպման տարբեր ձեւերի ընտրության միջոցով (անհատական, խմբային, արշավ, դասղեկական ժամ, արտադասարանական միջոցառումներ եւ այլն) առավել արդյունավետ է դարձնում աշակերտների արժեհամակարգային դաստիարակչական խնդիրների լուծումը: Օրինակ՝ խմբային աշխատանքի ժամանակ աշակերտները սովորում են ուշադրությամբ վերաբերվել միմյանց, միասին հաղթահարել դժվարությունները, միասին ձեռք բերել հաջողություններ, լսել հակադիր կարծիքներ, ընդօրինակել միմյանց եւ այլն: Հասակակիցների խմբում աշակերտն ավելի ազատ է արտահայտում իր մտքերն ու դատողությունները, գործում է անկաշկանդ, ինչն էլ նպաստում է ուսուցման արդյունավետ կազմակերպմանը: Անհատական աշխատանքում դաստիարակվում է աշակերտների ինտելեկտուալ պատրաստականությունը՝ դժվարությունները հաղթահարելու գործում, ձեւավորվում են համառության, ինքնակազմակերպման եւ ինքնավերահսկման ընդունակություններ:

Անհատի կողմնորոշիչ արժեհամակարգը ինչ-որ բանով բացարձակ կարգավորված եւ անշարժ բան չէ, այն հակասական է եւ դինամիկ փոփոխվող, արտացոլում է՝ ինչպես աշխարհի հետ անհատի փոխկախվածության գլխավոր, էական փոփոխությունները, այնպես էլ ընթացիկ, կենսական, որոշակի չափով պատահական իրավիճակների փոփոխությունը: Դիտարկելով արժեքային կողմնորոշիչները, խորհրդային ականավոր հոգեբան Ա.Ն. Լեոնտեւը նշել է, որ «... սա առաջատար շարժառիթ է ... նման կենսական դրդապատճառներն ունակ են գոյության ներքին հոգեբանական հիմնավորում ստեղծել, որը կյանքի իմաստն է կազմում» [2, էջ՝ 126]: Հոգեբանական եւ մանկավարժական հետազոտություններում ուսումնասիրվում են ուսումնական գործընթացում անհատի արժեքային կողմնորոշիչների կառուցվածքը, դրանց դինամիկան եւ ձեւավորման պայմանները: Հետազոտվում են արժեքային կողմնորոշիչների դերը վարքագծի սոցիալական կարգավորման մեխանիզմում, նրանց փոխկապակցությունները անհատի յուրահատկությունների հետ եւ այլն: Ժամանակակից մանկավարժական հետազոտությունները

ցույց են տվել, որ դպրոցականների արժեքային կողմնորոշիչների ձեւավորման եւ զարգացման գործում կարեւոր դերը պատկանում է կրթական միջավայրին:

Առանձնահատուկ ուշադրություն է պետք դարձնել դպրոցական միջին տարիքին (10/11–12/13 տարեկան, այսինքն՝ 5-7 դասարան) առնչվող սովորողների արժեքային կողմնորոշիչների վերաբերյալ հարցերի ուսումնասիրությանը: Ինչո՞ւ: Դպրոցական միջին տարիքում որոշակիացվում են շրջապատողների հետ անհատի փոխհարաբերությունների առանձնահատկությունները, որոնք ազդում են դրանց ձեւավորման եւ զարգացման վրա, անհատի գործողություններում ձեւավորվում է նորմերի ու կանոնների, վարքագծի ձեւերի ամբողջությունը: Դպրոցականների արժեքային կողմնորոշիչների ձեւավորման կրթական փուլի այս գործընթացում կարեւոր տեղ է զբաղեցնում ֆիզկուլտուրա առարկայի դասընթացը:

Ֆիզկուլտուրա առարկան զարգացնում է երիտասարդների որոշակի կարողություններ ու ձեւավորում հմտություններ՝ հստակ գործելու այնպիսի ծայրահեղ իրավիճակներում, ինչպիսիք են՝ մարտական գործողությունները կամ արտակարգ այլ իրավիճակներ: Նման պատրաստությունը, նախնական փորձի շնորհիվ ձեռք բերած գիտելիքները հնարավորություն են տալիս սովորողներին հոգեբանորեն պատրաստ լինել արտակարգ իրավիճակներին, բարդ իրադրությունում ոչ միայն պահպանել սեփական կյանքն ու առողջությունը, այլեւ արագ ու արդյունավետ իրականացնել մարտական կամ այլ առաջադրանքներ:

Ֆիզկուլտուրայի դասընթացի նշանակությունը սովորողների անհատական մոտիվացիոն ոլորտի ձեւավորման եւ զարգացման գործում պայմանավորված է, ամենից առաջ, անվտանգության խնդիրների արդիականությամբ եւ առօրյա կյանքում դրանց ապահովմամբ:

ՀՀ կառավարության 2019-2023թթ. ծրագրով (այսուհետ՝ Ծրագիր) սահմանված ծրագրային նպատակների իրագործման անհրաժեշտությամբ եւ աշխարհաքաղաքական զարգացումներով պայմանավորված ֆիզկուլտուրա առարկայի դասավանդումն ու այն ազգային արժեհամակարգի ամրապնդման ու զարգացման հենքի վրա կառուցելը պարտադիր անհրաժեշտություն է:

Ֆիզկուլտուրա առարկայի 8-12-րդ դասարանների չափորոշչում կատարված որակական փոփոխությունները պայմանավորված են ինչպես համաշխարհային եւ տարածաշրջանային իրավիճակով, այնպես էլ ուսումնական գործընթացի առավել արդյունա-

վետ կազմակերպման անհրաժեշտությամբ՝ անհատականից դեպի խմբային պատրաստ-վածություն: Կարեւորվում է խմբի անդամների փոխգործողությունը:

Իրականացված հետազոտության արդյունքում կարեւորվում են եւ *դաշտային պարապմունքները*, որոնք հնարավորություն են տալիս ազատ, բնության պայմաններում իրականացնել ուսումնադաստիարակչական գործընթացը, ապահովել պահանջվող գործողությունների եւ գործնական վարժանքներով թեմայի յուրացումը:

Դաշտային պարապմունքները նպատակահարմար է կազմակերպել շաբաթ կամ կիրակի օրերին՝ ընտանիք-դպրոց փոխհամագործակցության գործադրմամբ: Բնական պայմանները լայն հնարավորություններ են ընձեռում պարապմունքների ինչպես ցերեկային, այնպես էլ երեկոյան ժամերին անցկացմանը, առանձին թեմաների գործնական ուսուցմանը: Ֆիզիկական պատրաստության եւ շարժախաղերի ընթացքում կարող են լուծվել այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են ֆիզիկական կարողությունների ու կիրառական հմտությունների փորձնական ստուգումն ու ամրապնդումը՝ բնական միջավայրում, անհատական եւ խմբային վարժանքներով՝ հմտությունների եւ կարողությունների զարգացումը, իրավիճակների մոդելավորում եւ իրական պայմաններում սովորողների խմբային համագործակցության զարգացում, հոգեբանական կայունության ապահովում, սեփական ունակությունները ճանաչելու եւ ինքնադրսեւորվելու հնարավորություն:

Այս ամենը՝ թե՛ տղաների, թե՛ աղջիկների անվերապահ ընդգրկմամբ, քանզի ֆիզկուլտուրան հավասարապես նախատեսված է թե՛ մեկի, թե՛ մյուսի համար. այն սահ-մանում է հանրակրթության հիմնական կրթական ծրագրի յուրացման արդյունքների պահանջները՝ առարկայական եւ անհատական:

Ասվածի հիմքում, վարժարանում արդեն ավանդաբար անցկացվող, սպորտլանդիա-ները, ռազմամարզական բազմաբնույթ խաղ-մրցույթները ուսումնական ծրագրի կատա-րողականությունը ամրապնդող ծրագրերի ուրույն իրագործումներն են, որոնց ոչ միայն տեղյակ, այլեւ մասնակից են եղել նախկինում իրենց ավագ զավակների մասնակցութ-յունը զորացրած, այսօր իրենց կրտսեր երեխաներին հաստատություն բերող շատ ծնող-ներ, կազմակերպչական ու գործառնական աշխատանքներում հմտացած առանձին առարկաների ուսուցիչներ:

Գյումրու «Ֆոտոն» վարժարանի մարմնամարզական կրթական ամենահնարավոր առնչակցության կառույցների (ՇՊՀ, ՍՊԸ, ԱՁ ու ՀԿ-ներ) հետ համագործակցության ու

ձեռքբերումների տարիներով ձեւավորված փորձառությունը իր մեջ ունի ոչ միայն մեր ու քաղաքի, այլեւ մարզի կամ տարածաշրջանի, թե պահանջվի, եւ հանրապետական ընդգրկմամբ՝ գործադրության պատրաստ հիմնական ու ավագ դպրոցների սովորողների, նաեւ համահավաք աշակերտակազմի 8-րդ, 9-րդ, 10-րդ եւ 11-րդ դասարանների առարկայական ծրագրի գործնական եւ կիրառական մասը կազմող ու ներկայացնող կարգն ու ծրագիրը:

Վարժարանում առանձնահատուկ շեշտվածություն ունի առողջ կենսակերպի եւ ֆիզիկական կուլտուրայի դրվածքը: Ունենք արտադասարանական խմբակների կազմակերպման մոդել. այսպես ասած՝ ակումբային շարժման կամ կրթության շատ արդյունավետ մոդել. մարզական խմբակներ կամ ակումբներ, որոնց միջոցով հնարավորություն ենք ունենում ինտենսիվ ուսուցում եւ ֆիզիկական պատրաստություն ապահովելու:

Այսպիսով, սովորողների շրջանում արժեհամակարգի ձեւավորումը, որոնց թվում կարեւորագույններից են առողջությունն ու համապատասխան արժեքային կողմնորոշիչները, պետական կրթական չափորոշչում ամրագրված հատուկ կրթական խնդիր է: Այս խնդրի լուծման առանցքային դերը պատկանում է ֆիզկուլտուրայի դասընթացին: Դպրոցականների կենսագործունեության անվտանգության ոլորտում կրթության նպատակը նրանց աշխարհայացքի, անվտանգության մշակույթի ձեւավորումն է:

Ֆիզկուլտուրա առարկայի ուսուցումը ուղղված է նաև հատուկ վարժանքներով սովորողների բարոյահոգեբանական հատկանիշների ձեւավորմանն ու ուժեղացմանը (կոփվածություն, մարզական պատրաստականություն եւ կարգապահություն, ինքնավստահություն եւ կոլեկտիվիզմ, հայրենասիրություն, պատասխանատվություն), որոշակի ունակությունների զարգացմանը եւ նոր կարողությունների առաջացմանը (ֆիզիկական ունակություններ, ֆիզիոլոգիական հատկանիշներ, ուշադրության կենտրոնացում, ունակությունների խելամիտ գործադրում ու փոխատեղում):

Սովորողները պետք է տիրապետեն գիտելիքների եւ հմտությունների համալիրին, որոնք անհրաժեշտ են մի կողմից մարդու միջավայրում անվտանգ կենսագործունեության, մյուս կողմից՝ անվտանգ ու հարմարավետ միջավայր ստեղծելու համար:

Կրթության շարունակականության ներքո պետք է հասկանալ, որ այն անհրաժեշտ է ներառել մարդու դաստիարակության եւ կրթության բոլոր մակարդակներում:

Անդրադառնանք հիմնական դպրոցի աշակերտների որոշ առանձնահատկություններին: Այս ժամանակահատվածում դպրոցականներին բնորոշ է ֆիզիկական անհամա-

չափ զարգացումը: Սեռահասունացման հետ կապված պրոցեսները գերիշխում են արգելակման գործընթացների վրա, ուստի ֆիզկուլտուրայի ուսուցիչը պետք է ավելի ուշադիր հետեւի դասարանում կարգապահությանը: Միջին աշակերտի ընկալումը երբեմն առանձնանում է նրբությամբ ու խորությամբ, երբեմն էլ աչքի է ընկնում իր մակերեսայնությամբ: Հիշողությունն ու ուշադրությունը դառնում են ավելի կազմակերպված եւ կառավարելի գործընթացներ: Հետաքրքիր շարժախաղերով դասերն ու առաջադրանքները շատ գրավիչ են 5-7-րդ դասարանների աշակերտների համար, այնպես որ պետք է ուշադիր ընտրել ուսումնական նյութը, օգտագործել ուսուցման փուլին եւ նպատակներին համարժեք մանկավարժական տեխնոլոգիաներ ու մեթոդներ:

Այս տարիքում աշակերտը կուրորեն չի ապավինում ուսուցչի հեղինակությանը, նա ձգտում է սեփական փորձով համոզվելու, ձգտում է ինքնուրույնության, հակված է վեճերի եւ առարկությունների, ինչը նպատակահարմար է դարձնում խնդրահարույց հարցերն ու իրավիճակային առաջադրանքները ներառել դասի կառուցվածքում [2, 9]:

Հիմնական դպրոցի սովորողների բարոյական իդեալներն ու համոզմունքները ձեւավորվում են տարբեր գործոնների ազդեցության տակ եւ, հետեւաբար, շատ բազմազան են: Օրինակ, տղաները հակված են որպես կուռք ընտրել ուժեղ, խիզախ, համարձակ մարդկանց: Ուստի այս տարիքում պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել հայրենասիրական ուղղվածությամբ միջոցառումներին, որպեսզի կուռքեր դառնան դրական անհատականությունները, այլ ոչ թե գրքերից ու ֆիլմերից՝ ծովահենները:

Բարոյահայրենասիրական դաստիարակությունը դպրոցական դաստիարակության կարեւորագույն հանձնառության խնդիրներից է: Այն պետք է ներթափանցի կրթության եւ դպրոցական առարկաների բոլոր մակարդակները:

Որպես անձի դաստիարակության միջոց՝ սովորողներին ծանոթացնել հերոսների ու չեմպիոնների սխրագործություններին ու հաղթանակներին, ամենքի կենսագրությանը:

Կենսագրական նյութը պետք է կապված լինի կոնկրետ դասանյութի հետ, ներառվի ընթացիկ նյութի շարադրման տրամաբանության մեջ: Անհրաժեշտ է սովորողների գիտակցությանն հասցնել այն, թե կոնկրետ ինչ է արել այս կամ այն մարզիկը կամ զորականը, ինչպես են նրա սխրագործությունները կամ մրցելույթները ծառայում հայրենիքի պաշտպանությանը կամ փառքին: Կենսագրական նյութը պետք է խթանի ուսումնական բարդ նյութի յուրացումը: Այս դեպքում նոր նյութի մատուցումը պետք է

սկսվի մարզիկի/զորականի մարտավարական տաղանդը, նպատակին հասնելու նրա հնարամտությունն ու համառությունը ցույց տվող անջնջելի, հուզականորեն հագեցած օրինակով: Կարեւոր է սովորողներին ծանոթացնել մարզիկի/զորականի մտածողության ոճին, մարտավարական հաշվարկները մարզիկների/զինվորների մարտունակությանն ու մրցունակությանը ծառայեցնելու նրանց ձգտմանը, նրանց հայրենասիրությանն ու նվիրումին:

Ֆիզկուլտուրայի դասընթացը, գրականության ու պատմության հետ մեկտեղ, առանձնահատուկ դեր է խաղում բարոյական եւ հայրենասիրական դաստիարակության գործում: Հայրենասիրությունը դա սեր է հայրենիքի, սեփական ժողովրդի հանդեպ և պատրաստակամություն՝ անհրաժեշտության դեպքում, զոհաբերելու սեփական առողջությունն ու, նույնիսկ, կյանքը՝ հանուն նրա բարօրության: Բայց ցանկացած զոհաբերություն, ցանկացած ռիսկ պետք է մոտիվացված ու նպատակաուղղված լինի: Ռիսկի գիտակցականության եւ մոտիվացվածության, սեփական անձի եւ շրջապատող մարդկանց, իր ու նրանց շրջակա միջավայրի անվտանգության հոգատարություն եւ բարենպաստ միջավայր ստեղծելու անհրաժեշտությունն հասկանալու դաստիարակումը՝ ամենօրյա հայրենասիրություն է, որը ձեւավորվում է ֆիզկուլտուրայի դասերին՝ առողջ ապրելակերպի մասին դասեր առնելիս:

Հիմնարար մարզական տեսությունների եւ գիտափորձերի, հետազոտության մեթոդների ուսումնասիրության հիման վրա սովորողների մեջ պետք է՝

1. ձեւավորել պատկերացումներ անձի բարոյական հիմքերի առաջնահերթության մասին,
2. դրվի սովորողների հայրենասիրական, ռազմամարզական ու հոգեւոր դաստիարակության հիմքերը,
3. զարգացնել հուզական արժեքային մտածողություն,
4. զարգացնել քննախույզ մտածողություն,
5. դաստիարակել քաղաքացի, հումանիստ եւ խաղաղության պայքարի մարտիկ: կոլեկտիվիզմի զգացում, կարգապահություն:

Հարկ է նշել, որ ֆիզկուլտուրայի դասընթացներում դպրոցականների հայրենասիրական դաստիարակության խնդիրները, ինչպես նաեւ նրանց անհատական մոտիվացիոն ոլորտի ձեւավորման ու զարգացման այլ հարցեր (առաջին հերթին՝ առողջության եւ առողջ մրցակցության նկատմամբ արժեքային վերաբերմունքը) հանդիսանում են մանկավարժական կրթության ապագա բակալավրերի եւ մագիստրոսների, ապագա չեմ-

պիոնների, սպաների ու հայրենիքի պաշտպանների մասնագիտական վերապատրաստման կարեւոր ու անբաժանելի մասը «Ֆիզիկական կուլտուրայի եւ առողջ ապրելակերպի» ուսումնական ծրագրով [1, 7]:

Նկատենք նաեւ, որ հանրակրթական պետական չափորոշիչը սահմանում է ֆիզկուլտուրա առարկան որպես դպրոցում սովորելու պարտադի՛ր առարկա:

Իրականացված հետազոտությունում կարեւորվել է նաեւ միջառարկայական կապերի զարգացումը, ուսուցողական նյութերի պարզեցումը, արդիական ու կարեւոր թեմաներ ներմուծելն ու ոչ պրոֆիլայիններից ձերբազատվելը, ինչպես նաեւ ավելի արդյունավետ մեթոդական մոտեցումների, տեղեկատվական նոր տեխնոլոգիաների կիրառումը:

Ֆիզկուլտուրայի դասերի պրակտիկ՝ գործնական/կիրառական, ուղղվածությունը ձեւավորում է ստացված գիտելիքներն ու հմտությունները առօրյա կյանքում (կենցաղ, էկոլոգիա, առողջության պահպանում, շրջակա միջավայրի պահպանում, անվտանգության տեխնիկա եւ այլն) օգտագործելու կարողություն:

Այսպիսով, ֆիզկուլտուրայի դասերին դաստիարակության խնդիրը պետք է հիմնված լինի մարդկային գործոնի գաղափարի օգտագործման վրա, որպես մարզական գործառության որոշիչ սկիզբ: Ուսուցչի ակտիվ կենսական դիրքորոշումը, նրա գիտելիքների ու հետաքրքրությունների ընդգրկունությունը, խոր համոզմունքով եւ հուզականորեն հագեցած ուսումնական նյութի շարադրման բարձր մակարդակը շատ առումներով կապահովեն ֆիզկուլտուրայի ուսուցչի դաստիարակչական աշխատանքի հաջողությունը:

Ֆիզիկական կուլտուրայի ուսումնական բնագավառը կարեւոր նշանակություն ունի հայրենիքի պաշտպանի դաստիարակության համար, այն ապահովում է ֆիզիկական դաստիարակության ու պատրաստականության, առողջության բարելավման եւ մրցարվեստի ու մարտարվեստի հիմունքների իմացությունը, սովորողների այնպիսի կարողությունների ու հմտությունների ձեռքբերումը, որոնք զարգացնում են մկանային ուժ, արագաշարժություն, ճկունություն, շարժումների կոորդինացիա, դիմացկունություն, հավասարակշռություն, ճարպկություն, դիպուկություն, ինչպես նաեւ տարբեր իրավիճակներում արագ կողմնորոշման եւ համարժեք քայլերի կատարման ընդունակություններ:

Ե զ ր ա կ ա ց ու թ յ ու ն .

Ելնելով վերոգրյալից՝ կարող ենք եզրահանգել, որ արժեքային համակարգի ձեւավորումը ժամանակակից դպրոցի գերխնդիրն է եւ մշտապես պետք է լինի մանկավարժների ուշադրության կենտրոնում:

Կարելի է փաստել, որ ազգային արժեհամակարգի ձեւավորմանը դպրոցում, տարբեր դասաժամերին, անհրաժեշտ է կարեւոր տեղ հատկացնել, իսկ, հատկապես ֆիզկուլտուրային՝ առավել եւս:

Այս օրերին Հայաստանի Հանրապետությունն ապրում է դժվարագույն ժամանակներ. վտանգված է հայ ժողովրդի եւ հայոց պետականության գոյությունը: Հիմա, առավել քան երբեւէ, համախմբվելու, մեկ միասնական բռունցք դառնալու անհրաժեշտություն կա, որպեսզի հնարավոր լինի հաղթահարել մեր պետության գլխին կախված հերթական վտանգը:

Ժամանակի հրամայականն է՝ կրթել ու դաստիարակել ազգային մտածողությամբ ու արժեքներով տոգորված սերունդ, նրանց մեջ ներարկել հայրենասիրություն, համախմբվածություն եւ սառը դատողություն: Դասերն ուղեկցել զրույցներով, որոնք կներկայացնեն, թե ինչերի է ընդունակ իր հողն ու ջուրը ամեն գնով պաշտպանելու պատրաստ զինվորը, հայ գյուղացին ու սովորական հայ քաղաքացին:

Սովորողներին պետք է ոգեւորել անցյալի պատմական հերոսական դրվագներով, թե ինչպես են փոքրաթիվ հայկական ուժերը հաղթել թշնամու բազմաքանակ ու լավ սպառազինված ուժերին՝ փորձելով հիմնավորել, որ հաջողության հասնելու գրավականն ամենեւին էլ սպառազինությունը կամ թվական գերակշռությունը չէ, այլ առողջությունն ու ֆիզիկական մարտունակ վիճակն ու, իհարկե, նպատակը՝ հանուն որի ելնում են պայքարի:

Պետք է առանձնապես արժեվորվի անվերապահորեն համախմբվելու, ամեն տեսակ տարաձայնությունները մի կողմ թողնելու եւ միավորվելու կարողությունը:

Մեր խնդիրն է նպաստել, համարձակ, պահանջատեր ու նախանձախնդիր մեր այս մեծացող սերնդի որակի պահպանմանը, որ նրանք հայրենասեր ու հայրենաճանաչ լինեն, իրենք են մեր ապագան ու մեր երկիրը շենացնողները:

Առաջարկություններ.

1. Կարգաբերել ուսուցիչների մասնագիտական զարգացման եւ կրթության բովանդակության օրենսդրական դաշտը:
2. Իրականացնել ֆիզկուլտուրայի ցուցանիշների համակարգային հավաքագրում եւ վերլուծություն՝ հասկանալով, թե որ ցուցանիշներով է ՀՀ հանրակրթությունն առաջընթաց կամ հետընթաց արձանագրել:
3. Սահմանել հանրակրթության առաջնահերթ ցուցանիշներ և ջանքերն ուղղորդել դրանց բարելավման ուղղությամբ:
4. Ուսուցիչների աշխատանքի ընդունման, ատեստավորման ու տարակարգերի շնորհման գործընթացում թեստերի, փաստթղթերի փոխարեն առաջնային համարել գործնական հմտությունները (դաս պլանավորելը, դաս անցկացնելը, երեխաների հետ հաղորդակցվելու մշակույթը):
5. Բացահայտել եւ համախմբել վերջին տարիների մասնագիտական զարգացման ծրագրերի արդյունքում դասարաններում հաջողության հասած ուսուցիչներին եւ տարածել նրանց փորձը:
6. Վերապատրաստման դասընթացներից զատ կիրառել մասնագիտական զարգացման դպրոցի վրա հիմնվող ձեւեր (Դասերի դիտարկման այցեր այլ դպրոցներ, դասերի խմբային վերլուծություններ, փորձի փոխանակման կոնֆերանսներ):
7. Դպրոցում, դասերին, հանրակրթական եւ առարկայական չափորոշիչներում պետք է ավելի շատ ուշադրություն դարձնել ազգային արժեհամակագի ձեւավորման հարցերին,
8. Սովորողների արժեքային համակարգի ձեւավորման վրա ներգործող հանգամանքները՝ հեռուստատեսություն, համացանց ու սոցկայքեր, միջավայր, գոնե, վերլուծվեն-վնասազերծվեն ֆիզկուլտուրայի դասավանդման ընթացքում:
9. Ավելացնել ֆիզկուլտուրա առարկային հատկացվող ժամաքանակը,
10. Հնարավորություններ ստեղծվեն, հատկապես, ավագ դպրոցի աշակերտների հետ հաճախակի կազմակրեպել արշավներ դեպի պատմամշակութային հնավայրեր, որպեսզի նրանք մոտիկից տեսնեն ու ճանաչեն հայրենիքի ամեն անկյունը,
11. Նախագծային աշխատանք հանձնարարել, որի ընթացքում սովորողները ինքնուրույն կհետազոտեն ու կբացահայտեն իրենց ծննդվայրի պատմությանը վերաբորող փաստեր եւ էքսկուրսիաներն ու արշավները առավել նպատակային կդառնան:

Օգտագործված գրականության ցանկ.

1. Սերեբրյակով, Ռ. Վ. Կյանքի անվտանգության դասընթացի դերը միջնակարգ դպրոցի աշակերտների արժեքային կողմնորոշումների զարգացման գործում (Ռ.Վ. Սերեբրյակով. - Տեքստը՝ անմիջական // Երիտասարդ գիտնական. - 2015. - Թիվ 6.4 (86.4). – էջ՝ 110-112. — URL՝ https://moluch.ru/archive/86/16454/:
2. «Հանրակրթության մասին» ՀՀ օրենքն ու «Հանրակրթական պետական կրթակարգը», «Միջնակարգ կրթության պետական չափորոշիչը»:
3. ՀՀ կառավարության 2004 թվականի հունիսի 17-ի N 900-ն որոշման մեջ փոփոխություններ կատարելու մասին ՀՀ կառավարություն 11 հունիսի 2009 թվականի N 649-Ն որոշումը https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=52170
4. Սերոբ Խաչատրյան, Սիլվա Պետրոսյան, Գայանե Թերզյան «Ուսուցիչների մասնագիտական զարգացման եւ կրթության բովանդակության գնահատումը՝ հայաստանում հանրակրթության բարեփոխումների համատեքստում», «Բարև» գիտակըրթական ՀԿ. 2013: https://www.moj.am/storage/uploads/00.Ardir_6.pdf ,
5. Բաբանսկի Յու. Կ., Պոբեդանոսցև Գ. Ա., Աշակերտների դաստիարակությանը կոմպլեքսային մոտեցում, Երևան, 1987թ., 112 էջ: 2. Մուդրիկ Ա. Վ., Դպրոցականի անձը եւ նրա դաստիարակությունը կոլեկտիվում, Երևան, 1986թ., 86 էջ:
6. Սուխոմլինսկի Վ. Ա., Սիրտս նվիրում եմ երեխաներին, Երևան, 1977թ., 317 էջ:
7. Մ. Մոնտեն, Փորձեր, Գիրք՝ 1, Եր., Հայաստան, 1991թ., 170 էջ:
8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Академия, 2005.- 352с.